

Թէպէտեւ ասպետականութեան մէջ կան այնպիսի պակասութիւններ, որոնք մեզ համար ծիծաղական են, և զիսաւոր պակասութիւնք արհամարհանքն էր գէպի աղնիւ խաղաղ աշխատութիւն և մտաւորական կրթութիւն, օտ կայն ոչ միայն միջնադարեան ազգերը, այլ նոյնիւնքն մենք նորանից շատ բան ունինք առած: Առշտութեան և բարբարոսութեան միջոցում, մաքուր բարոյականութիւն քարոզելով ասպետները նպաստեցին բարոյականութեան, ազնուութեան, արդարադատութեան, մարդասիրութեան սկզբունքի տարածվելուն: Բարձրացնելով կիներ և տալով նորան իրաւունք կեանքի մէջ, աղնուացրին և բարձրացրին ընտանեկան կեանքը, և վերջապէս ասպետականութիւնը, բոլորովին բանաստեղծական երեւոյթ լինելով, բարերար ազգեցութիւն ունեցաւ բանաստեղծութեան և գրականութեան զարգացման վերայ միջին դարերում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ, (Արարատ, № 5):

Հայկական ծննդաբանութեան առաջին անձն Հայէք, սկզբում մի ցեղի, իսկ վերջը բոլոր Հայերի վիպանուն դարձածը, Հայկական ազգի անձնաւորումն է, որը մինչև այսօր ևս Հայ կանուանվի:

Տարեգիրը կասէ. «Ոչ կամեցեալ Հայկայ հնազանդ լինել Բէլայ, յետ ծնանելոյ զօրդի իւր զԱրմենակ ի Բաբելոն, չու արարեալ զնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ»: Ինչպէս մտաւ արդեօք այստեղ Բարեւոյն: Պատահմամբ արդեօք ժողովողի ձեռով, թէ արդարեւ կար նա աւանդութիւնների մէջ, Մենք աւելի համաձայն ենք վերջինս ընդունելու, նկատելով նորա մէջ արդարեւ պատմական փաստի նշմարանք:

Հին Ասորեստանի արձանագրութիւններն Հայաստանի բնակիչներին ռաբար կանուանեն: Բայց շատ անգամ փոխանակ այս անունի գործ կածվի միւսը, որը Ահի-թէ կկարգացվի (տես Սարգ. արձանագ. I, 21), Միւսնոյն արձանագրութիւնների մէջ այս Ահի-թէ անունով կանուանվին Բարեւոնի հին բնակիչները, որոնք Սեմական չեն: Արդէն արձանագրութիւնների մէջ այս անունի նոյնութիւնից կիմացվի Հայաստանի հարաւային մասի բնակիչների հին Բարեւացիների հետ ունեցած ազգակցութիւնը: Եթէ մենք այս անունը փոխանակենք Քաղզէացիներին ծանօթ մի ուրիշ անունով, այն ժամանակը միւսնոյն եզրակացութեան կգանք: Յայտնի է, որ Քսէնոֆոնտ (Anab. IV, 3, V, 5) իւր Ճանապարհորդութեան միջոցին կհանդիպի Քաղզէացիներին հարաւ — հայկական կամ Քորդիկան սարերում: Իսկ թէ Քաղզէացիները Բարեւոնի հին բնակիչներ էին, կարեւորութիւն չկայ խօսելու¹⁾: Այսպէսով մենք կտեսնենք, որ Միջագետքի սահմաններում և

1) Աւելի հանգամանորէն քննված է այս հարցը Essai de Commentaire des fragments cosmogoniques de Bérose par Fr. Lenormant, Paris, 1872, ԿՊ. 48—55.

և նորա հարաւային մասերում կրնակէին միւսնոյն ժամանակ միւսնոյն ցեղի երկու ճիւղ, կրելով միւսնոյն անունը, և որ զլիաւորն է, նորա կիսստովանէին այս ազգակցութիւնը, Մենք կկարծենք, որ հարաւային Հայերի (Ուրարտա) Բարեւաքինների հետ ունեցած այս ազգակցութեամբ կրացատրվի այն հանգամանքը, որի մասին Գարեհի կիսուէ իւր բխումը նեան արձանագրութեան մէջ (Bh. III, 75—81, Spieg.) այսինքն Հայերի ապստամբութիւնը Բարեւաքինում. » Գարեհի թագաւորը կասէ. այն ժամանակ երբ ես Պարսկաստանում և Մարաստանում էի, Բարեւաքիններ երկրորդ անգամ ոտի ելան ինձ դէմ: Հանգիտի որդի Արա- անունով մի Հայ²⁾ ապստամբեց ինձ դէմ: Բարեւաքինում Գուրանա³⁾ անունով տեղ կայ, որտեղ նա ապստամբեց: Նա կստէր ու կասէր. « Ես Նարուկուդրասարի որդի Նաբունիդա եմ: Այն ժամանակ Բարեւաքինի բոլոր բնակիչները ինձնից հեռացան և անցան այս Արաւաքի կողմը: Նա նուաճեց Բարեւաքինը և դարձաւ նորա թագաւոր »⁴⁾:

Հայի ձեռով Բարեւաքինը աղմկելու փաստը հասկանալի կլինի, երբ որ Հայ բառի տեղ դնենք Նոյնանիշ Ահեմէ բառը, այսինքն, Արարադ երկրի բնակիչը, հեմէ-հեմէ քաղաքի, Բարեւաքիններին, հարաւային քաղաքի, ցեղակից, Գարեհի արձանագրութեան հետեւալ տողերից մենք կիմանանք, որ Արաւա Բարեւաքինում շատ կուսակիցներ ունէր: Այս տեղը պարսկական բնագրի մէջ խանգարված է. նորա միտքը կարելի է միայն լիովին վերականգնել Նորրիսի թարգմանած մարասկիւթական բնագրով⁵⁾. » Գարեհի թագաւորը կասէ. այն ժամանակը ես զօրք ուղարկեցի Բարեւաքին իմ ծառայ մարաստանցի Աինդաֆրայի առաջնորդութեամբ, որին ես ասացի. գնացէ՛ք և կոտորեցէ՛ք Բարեւաքինում այն զօրքը, որը ինձ չէ կամենում հնազանդել. Այն

2) Արձանագրութեան բնագիրը տես Պ. Կասսովիչի—Inscriptiones Palaeo—persicae Achaemenidarum, Petrop. 1872, եր. 35—36 Inscr. Behistani III, 13—14.

3) Պարսկական բնագրում Arminiya, ասորեստանեկանին մէջ (Schrader, Die assyrisch—babylonischen Keilinschriften, ZDNG մէջ. 1872, հ. XXVI, 5. 355) Uraasta—Urasta—Urarta:

4) Հանդիսա. Գուրանա բառերի փոխանակ Մենանի մէջ (Les Achémenides et les inscriptions de la Perse, Paris, 1872 եր. 118) Haldita եւ Dubala է.

5) 1879 թ. Արարատի յուլիս եւ օգոստոս ամիսներու միջև հրատարակեցինք Բիսութունի բեւեռագիր արձանագրութիւնների նոր թարգմանութիւնը պ. Գորգեանի ձեռով. Թավրիզից, Այս նոր թարգմանութեան մէջ անունների ընթերցանութիւնը տարբեր է, եւ այս է ահա. » Գարեհի թագաւորն կասէ. երբ Պարս եւ Մարաստան էի, Բարեւաքիններ կրկին անգամ ինձանից ապստամբեցան. Նընտիթաի որդի Էրկեհա (կամ Էրգհա) անունով Հայ մի, Բարեւաքինի Տէհվաեանա գաւառից վեր ելաւ եւ սուտ այսպէս ասաց—Ես Նապունիթաի որդի Նապունի Էտրիսեան եմ, Յետոյ Բարեւաքին երկիրն ինձանից ապստամբեցաւ եւ Էրգհաի կողմն անցաւ եւ նա Բարեւաքինն առաւ եւ Բարեւաքինի թագաւորն եղաւ » (Արարատ, 1879, օգոստոս, եր. 341): Խմբ.

6) Journal of R. Asiatic. society.

ժամանակ Աինդաֆրան գնաց զօրքով Բաբելոն, Աինդաֆրան Աուրամազ-
դայի օգնութեամբ և ողորմութեամբ առաւ Բաբելոն Մարկագան ամսի
Ջին, Այն ժամանակը Արակա, որ կոտէր, թէ «ես նարսեղորոտոր եմ»
իւր զլիաւոր կուսակիցների հետ բռնվեցաւ: Եղծաներով կապած նոցա
բերին ինձ մօտ: Ես հրամայեցի խաչել Արակային և նորա համախոհներին
Բաբելոնում: Բաբելացիների սէրը դէպի անկախութիւն յայտնի է ամեն-
քին, որոնք դիտած են նոցա պատմութիւնը վերջին ժամանակում գտնված
բուն բնադիրների համաձայն⁷⁾: Ասորեստանի շրջանի ընթացքում նոքա
տասնական անգամներ տպատմութիւն են Ասորեստանի դէմ, և միայն այժին
հնազանդելով, ճանաչեցին իւրեանց վերայ նորա զլիաւորութիւնը: Եթէ
որ Բաբելացիներ յօժարութեամբ համաձայնեցան ընդունել Արակային
իւրեանց թագաւոր, ուրեմն կարծիք չկայ, որ նոքա Քաղդէացի կհամարէին
նորան: Այլպիսի փաստ հիմնված լինելով կողմնակի հանդամանքների վե-
րայ ծանրակշիւ նշանակութիւն կստանայ Աւարտաի Բաբելոնի քաղդէացի-
ների հետ ունեցած ազգակցութեան խնդրի մէջ: Մենք չենք կամենում
վճռել այն հարցը, թէ հիւսիսում բնակած Քաղդէացիների մի մասը հա-
րաւից ե՞ն եկած, կամ թէ ընդհակառակն, Քաղդէացիները հիւսիսից դե-
պի հարաւ գալով, հիմնած են Բաբելոն: Թէ այս և թէ միւս կարծիքը
իւրեանց կողմնակիցներ ունին: Մեզ համար նշանաւոր է այն փաստը,
որ Միջագետքի հիւսիսային կողմը և նորա հարաւային մասերում կրնա-
կէին միեւնոյն ազգի երկու ծիւղ: Եթէ աւանդութիւնը հին Բաբելացիների
Արարագ սարերի բնակիչների այս համացեղութիւն մտաբերելով, այդ ար-
տայայտած է Հայկին Բաբելոնից դէպի Արարագ սարերը գաղթելու փա-
ստով, ուրեմն նա վարված է, ինչպէս որ պիտի վարվէր ժողովրդական ա-
ւանդութիւնը, այսինքն իւր ձեռով իմաստ է տուել փաստին և նորա
պատճառին:

Չնայելով, որ ասորերանութիւնը զարմանալի յառաջադիմութիւններ
տրաւ վերջին ժամանակում, այնու ամենայնիւ մենք ղեւ ևս շատ հեռու ենք
նորանից, որ կարողանանք ճիշդ և աներկբայութեամբ կարգաւ իդէօգրամ-
մների մանաւանդ եթէ սոքա յատուկ անունների մէջ կպատահին: Եթէ
ընթերցողը մտաբերէ այն, ինչ որ մենք ասացինք իդէօգրամների մասին
առաջին զլիսում, այն ժամանակը շատ հեշտութեամբ կարող է հասկանալ —
թէ որքան բաղմամբեակ կարող է լինել միեւնոյն յատուկ անունի ընթեր-
ցումը: Պալով աշխարհագրական և տոհմագրական անուններին, սոցա
գծաւորութիւն ևս առաւել կաւելանայ: Խուզարկողը շատ անգամ միեւնոյն
տեղին և ազգին վերաբերված երէք, չորս և աւելի անուններ կգտնէ: Ար-

7) M. Jénant, Annales des Rois d' Assyrie, Paris, 1874, եր. 53. Տես նոյնպէս
Fr. Lenormant, les premières civilisations, 4. II. 44. 1874. Un patriote babylonien
du VIII siècle avant notre ère եր. 203—309.

դեպք Ասորեստանցիներն այս ղեպքում ի նկատի ունէին միւսնոյն երկրի մասերը, կամ թէ միւսնոյն ազգի զրերը որոնց զանազան անուններ էին տալիս:—անյայտ է: Դժուարութիւնը կաւեւացնէ այն հանգամանքն ևս, թէ ի՞նչպէս կարդալու է անունը տառերի թէ ձայների (առոգանութեան) հիմամբ: ասորեստանեկան թէ ակկադի լեզուով: Հետզհետէ ծանօթանալով առարկայի հետ, այս դժուարութիւնները փոքր առ փոքր կանհետանան, իսկ աւելի քիչ ծանօթ երկրի և ազգի վերաբերմամբ նորա զեռ ևս նոյնութեամբ կ'մնան: Ապատահին աշխարհագրական և տոհմագրական խօսքերի հարիւրաւոր անուններ նոյն երկրին վերաբերմամբ, որը ի վերջոյ Հայաստան անուանեցաւ, սակայն մինչև այժմ հնար չեղաւ բաւական ճշգրտութեամբ որոշել նոցա տեղը: Ինչևիցէ, հարաւային Հայաստան և նորա բնակիչներ նշանակելու համար կան մի քանի խօսքեր, որոնց մերձաւոր նշանակութիւնը մեզ անյայտ է: Մենք արգէն տեսնէք Ուրարտա և Ակկադի խօսքերը, որոնք կ'համապատասխանեն Արարադին և Քաղզէացիներին, բայց մենք դեռ ևս բոլորովին չհետազօտեցինք: Ակկադի բառը ըստ արտաբերութեան կարելի է կարդալ Բ-Բ-Բ-Բ, և մենք չենք իմանում ոչսպէս կարտասանվէր նա թէ չէ: Սարգոնի և ուրիշ արձանագրութիւնների մէջ կ'գտնվի ընդարձակ նահանգի անունը, որ գրեթէ նոյն նշանակութիւն ունի ինչ որ Արարատ: Այն սարերը, որոնց վերայ կանգնեցաւ Նոյի տապանը ջրհեղեղի մասին եղած վիպասանութեան համաձայն, կանուանվին Նեշէր: Սոքա այն սարերն են, որոնց մենք Արարադ անուանեցինք: Daniel Haigh *) օտար երկիրների մի աղիւսակում (W. A. I. II, 50) կ'գտնէ mat Gutium (ակկադիերէն) = mat Gutī (ասորեստաներէն): Յետոյ Naksuanna ki = gutium ki: Երկրորդ աղիւսակում (II, 48) Nachsuanna = Kutu: Աշխարհագրական համանունների աղիւսակում: mat Nizir = mat Gutī: Այսպէսով Gutium, Nachsuanna, Nizir միւսնոյն երկրի այսինքն Արարատի ակկադիական անուններն են (mat կնշանակէ երկիր), իսկ Gutī և Kutu ասորեստաներէն են: Աւելի ևս կարելի է շատացնել մեզ հետաքրքրող տեղին վերաբերված անունների թիւը, բայց մենք սորանով կրաւականանանք: Դաւով ցեղերին, նոցա հարիւրներով կարելի է համարել: Մի տեղում Տիգլատ—Պիլեատ Ա. կասէ, որ նա հալածել է Նախէ *) երկրի 60 թագաւորներին: Իսկ այսպիսի օրինակներ շատ կան: Եթէ մենք անցնենք նոյն ինքն Ուրարտու պիտի տեսնենք որ նոքա իւրեանց արձանագրութիւնների մէջ ոչ մի անգամ իւրեանց չեն անուանում այս անուններից ոչ մէկով: Նոցա մէջ մենք կ'գտնենք երկու խօսք միայն. երկրի թագաւոր Մաիրի (Mairi) և երկրի թագաւոր Բիաիմա: Այս բազմատեսակ անունների թուին, որոնք միւսնոյն տեղ և միւսնոյն ժողովուրդ կնշանակեն, մենք կ'միայնենք Հայ անունը ժո-

*) Zeitschr. der Aegypt. Sprache etc. 1874, Mai—Juni, ԿՐ. 71.

9) J. Ménañt, les annales des Rois d' Assyrie, ԿՐ. 41.

զովորդի համար, իսկ Վաղմոս անունը—նոցա ցեղական նահանգի համար, որովհետև Հայ և Ուրարտա միենոյն նշանակութիւն ունին:

Ուրեմն հին աւանդութիւնը կհաստատէ երկու փաստ. թէ Լ-յեւ — Ուրարտ — ցեղակից էին բարեկենսան Ակկադիացիների հետ և թէ այս Հայերը կապրէին Արարատում Ասորեստանի հիւսիսային կողմը, Ասորեստանցիներից կամ թէ ուրիշ պատճառներից ճնշված: Լ-յեւը տարածվեցան դէպի հիւսիս և շուտով Վանի լճի շրջականեր մեծ տարածութեամբ ամեն կողմերից նոցա կալուածներ կգտնան: Նախկին Հայերի մասին եղած յիշատակը մինչև յետին ժամանակ պահպանված է այս տեղում: Այսպէս Վանից դէպի հարաւ — արեւելակողմ՝ կրտնվի Լ-յոյ ք-ը նահանգ, արեւելակողմ — Հայկա-բերդ, արեւմտակողմ — Հայկաշէն:

Խորենացին կասէ. «Յետոյ տարեգիր կնկարագրէ Բէլի պատերազմ՝ Հայկի հետ որի մէջ Բէլը հալածելով Հայկին կամէնէ Արարդ»:

Յայտնի է, որ Բէլը բարձրագոյն շատուածներից մին էր, որին Բաբելոնում և Ասորեստանում կպաշտէին: Ասորեստանցիներ իւրեանց Բէլի ժողովուրդ կանուանէին: Նորա անունը կկանշվէր իսկոյն Ասսուրի անունից յետոյ¹⁰⁾: Նոյնպէս Հայերը իւրեանց Հայկի որդիներն կանուանեն: Աստղաբաշխութեան մէջ Հայկ Օրիոն համաստեղութեան անուն է: Գուցէ այս անունը ի հնումն զիւցաղնական նշանակութիւն ունէր Ասսուրի և Բէլի նման:

Կարգալով Ասորեստանի արձանագրութիւնների մէջ Ասորեստանցիների շարունակ Ուրարտա երկիր արշաւելու մասին, ակամայ կտեսնենք Բէլի Հայկի հետ ունեցած պատերազմի մասին յորինած բանաստեղծի վիպասանական պատմութեան մէջ իսկական աւանդութիւնը, Բէլի ժողովուրդի — Ասորեստանցիների, Հայկի որդիների — Հայերի հետ ունեցած անվերջ և դարեւոր պատերազմի մասին: Այս աւանդութիւնը մինչև մեր ժամանակ ևս շանհետացաւ ժողովրդի բերանից: Այն տեղում, այսինքն Վանի լճի շրջականերում Բէլուի բնակիչները իւրեանց զիւղը Բէլի թաղման տեղ կհամարեն: Փոքր ինչ աւելի հիւսիս — արեւմտեան ափի վերայ կգտնվին Նիմրուդ սար (մտաբերեցէք. Բէլ — Նիմրուդ) և կարգ կարգ խոշոր քաւեր: Նոցա մասին բնակիչները կպատմեն թէ նոքա առաջ Նիմրուդ թագաւորի ուղտեր են եղած, որ կկամենար աստուած լինել, բայց ճշմարիտ Աստուածը ուղտերին քար դարձրեց, իսկ ինքն Նիմրուդը գետին¹¹⁾ զլորվեցաւ, և այլն: Ուրեմն աւանդութեան այս մասն ևս պատմական հիմն ունի:

10) Տես G. Rawlinson, The five great Monarchies of the ancient eastern World. Second Edition, London 1871, II. էր. 12 — 14, Նոյնպէս նորա History of Herodotus. New Edition. London, 1862, vol. I. էր. 488 — 493:

11) Տես Ներսէս Սարգսեանի, Մեծ եւ Փոքր Հայքի հայերէն լեզուով գրած տեղագրութիւն, Վենետիկ, 1864, էր. 251, 274:

Հայկի Բելի Հետ ունեցած պատերազմին մասնակից կլինի Աղմուսը, որը ըստ Խորենացուն Հայկի թոռն է, իսկ նախնական աւանդութիւնների մէջ, ըստ ամենայն հաւանականութեան, Հայկի որդի է, Ն[մէ] մենք Հայկի որդիների ծննդաբանութեան վերայ հայեացք ձգելք, որը վերեւ յառաջ բերինք, պիտի տեսնենք, որ նորա մէջ գտնված բոլոր անուններն աշխարհագրական նշանակութիւն ունին։ Այսպէս, Խոր ստեղծված է Խորեստունի (Khar khar ասորեստանեկան արձանագրութիւնների մէջ) նախարարութիւն թագաորելու համար, Մանաւաղ — Մանաւաղեան նախարարութեան և Մանազկերտ քաղաքի համար, որ մինչև այժմ ևս կայ Մելաղդիր գետի Բազ — Բզնունի նախարարութեան համար, որից Վանի լճի հիւսիս — արեւմտեան մասը Բզնունեաց ծով անուանվեցաւ, Հայկը, ըստ աւանդութեան, բոլոր այս նախարարութիւններ նուաճած էր, Իսկ Հայկի կամ Հայ ժողովրդի ցեղական հոգերն Արարատում առանձին անուն չունին, Բայց արտհետեւ նորա Պաղմոսի ձեռք բնկան, ուստի մենք իրաւունք ունինք կարծելու, որ նորա կանուանվէին նոյնպէս Պաղմ կամ Աեդէմ, Պաղմոս անունը իւր յունական վերջաւորութեամբ և պարզ սեմական ծագմամբ օտարաւոր կերևի ուրիշ անունների մէջ, Աեդէմ հրեայէն «բէ-է-է» կնշանակէ, իսկ Պաղմ յունական աւանդութիւնների մէջ Փիւնիկեցիների Յունաստանում արած քաղժականութիւններ նշանակելու համար կործանվի։ Այս երկու թագաւորութիւն ևս նշանաւոր են մեզ համար միայն կողմնակի կերպով, Խնդիրն այն է, որ Հայկի ցեղական կալուածներն Արարատում Պաղմոսին հասան, հետեւաբար Հայերի սկզբնական նահանգը Ասորեստանի հիւսիսային կողմում այդպէս կանուանվէր։

Պաղմոսի իշխանութիւնը (Պաղմիս) կար այստեղ երկար ժամանակ և Խորենացու մէջ նորա մասին բազմիցս կ'ընդլի, երբ գործը կվերաբերվի Ասորեստանի մերձաւոր երկիրներին, Այսպէս, Խորենացին կպատմէ Ա. 488ի Փ. 9. գլխում, թէ Արամ առնելով Ասորեստանցիներից մի քանի նահանգներ առաւ նոցա Պաղմեան անուն իշխաններին, նորա մէջ Պաղմեան իշխանները աւելի ուշ ևս կ'ընդլին, պատմական դարում, Վաղարշակի ժամանակ, Սորանից յետոյ հասկանալի է, թէ ինչի տարեկիրը (կրկնելով քանաստեղծի խօսքերը) նորան կթողնէ Հայկի նախնական կալուածներում, և չէ արձակում նորան հօր հետ հիւսիս դէպի Արաքս, Պաղմոսը նորան հարկաւոր էր Հայաստանի հարաւում, Պաղմեան նախարարութեան անունը թագաւորելու համար։

Այսպէս, մենք պարզեցինք նախ, Աստուածաշնչի Արարատ խօսքը, երկրորդ, այս լեռնոտ երկրում Ասորեստանից դէպի հիւսիս, Քիւրդերի սարերում նշանակեցինք Հայերի ցեղական նահանգը, Պաղմոսի կամ Պաղմեան նախարարութիւնը և կամ նահանգը Մենք տեսանք նոյնպէս, որ թէ Աստուածաշնչի և թէ հեթանոսական աւանդութիւնների համաձայն, այս երկրի սարերի վերայ կանգնեց նոյն կամ Սիսուարի տապանը, Այստեղ ահա Արարատի սարերում, ուստի Պաղմոսի նահանգում, Աստուածաշնչի աշ-

խորհատուածեան համաձայն պէտքէ ըստմանար մարդկային ցեղը և եթէ նա նոյն խի սկզբում գնաց Աննար, նա պիտի հիւսիսից դէպէ հարա գնար:

Ծննդոց զրբի ժԱ. զխում մենք կկարգանք: Եւ եղև ի խաղաղն նոցա յարեւելից, զտին զաշտ մի յերկիրն Աննար և ընակեցան անդ: Գեկնիչները¹²⁾ զուր աշխատեցին ըստտրելու այն հանգամանքը, թէ մարդիկ ջրհեղեղից յետոյ «բեւելց» Աննար զաշտ իջան, և ոչ թէ հիւսիսից, ինչպէս որ պէտք էր կարծել նայելով Արարատի դուռնեանը: Բանն այն է, որ հրեանքն ընազրի մէջ միւսնոյն խօսքը կարելի է հասկանալ երկու կերպով: «բեւելց» և «կեպեֆց»¹³⁾, որովհետև վերջին բառս կնշանակէ «բեւելց»: Գեկնիչները, որ ծննդոց զրբից ասնված տեղը պէտքէ հասկանալ վերջին մտքով, այսինքն, թէ մարդիկ կեպեֆց Աննար հովիտ իջան, որովհետև «բեւելց» տեղի հնում Վանի լճից դէպի հիւսիս գտնվելն աներկարայիլի է:

Հայկը, կասէ տարեգիրը, Բարեկոնի մէջ աշտարակ շինող հսկաներից մինն էր: Լեզուների խառնակութեանից յետոյ նա կթողնէ Բարեկոն և յետ դառնալու միջոցին այն ճանապարհով կգտնայ, ինչ ճանապարհով որ գնաց մարդկութիւնը ջրհեղեղից յետոյ, այսինքն Աննարից կեպեֆ:

Այստեղ մենք կրաժանվինք Հայկից և նորա սերունդից, որը կմնայ Վանի լճի շրջականերում, և կանցնենք հայկական ցեղի վիպանուն Արմենակին և նորա սերունդին, որը կընակի Երասխի վերայնորա ափերից սկսած: Այստեղ, մեր կարծիքով, կթողնէ տարեգիրը Հայկի և Հայերի մասին եղած աւանդութիւնների շրջանը և կանցնի Արմենակի և նորա սերունդի մասին եղած աւանդութիւնների շրջանին:

6) Արմենակ, ծարեգիրը նորան Հայկի որդի կանուանէ: Բայց մենք դորա մասին արդէն խօսած ենք, թէ այս առասպելեալ անձն, հայկական ցեղի վիպանունը, նախնական աւանդութիւնների մէջ չէր կարող Հայկի հետ ազգակցութիւն ունենալ, և ազգակցութիւն կսկսէ այն ժամանակը, երբ երկու ցեղը մի ազգ դարձած նոցա աւանդութիւններն ևս արհեստական կերպով միացած էին: Եթէ մենք Հայերին տեսանք Հայաստանի հարաւում՝ Քուրդստանի սարերում՝ Արմիայի և Վանի լճի շրջականերում, Արմենաներն պատմութեան մէջ երևելու օրից բոլորովին ուրիշ տեղերում կներգործեն: Ծարեգիրը կասէ. Արմենակը, չկամենալով մնալ հարաւում, կերթայ հիւսիս դէպի Արագած սարը (Արագեսաղ) և այնտեղ կընակի իւր բոլոր ընտանիքով:

Ահա այս տեղը, որ Արիաշայի և Գոգչայ լճի մէջ է Երասխի երկու ափերով, բայց աւելի հիւսիսում քան թէ հարաւում, Արմենաների ցեղական երկիրն է: Այսպիսով նա հանգը, որը ամեն ժամանակ Հայաստանի կեդրոն

12) Bochart, Phaleg, Lib. 1, C. XIII.

13) եբրայ. mi Kedem. Բաղդէ. Օնկելա. b' Kadmeta. Biblia Polygl.

և սիրտ կհամարվէր: Արմենակի Այրարատ նահանգ զաղթելու վայրկեանից աւանդութիւնների մէջ կկտրվի հիւսիսային և հարաւային Հայաստանի մէջ եղած կապը: Տարեգրի խօսքերից կարելի է եզրակացնել, որ այստեղ ևս Արմենաների գալուց առաջ եղած է մի ուրիշ ցեղ, որը կլանել են նոքա այն երկիրը բռնկուց յետոյ:

Ենթ կգտնվինք այժմ Արմենաների տոհմական նահանգում ժողովրդական անունի վիպանուն դարձած Արմենակի հետ, ուստի մենք պէտք է ինկատի ունենանք նոցա բազմանալն, ցրուելն զանազան կողմերը և երկիրների նուաճում աշխարհակալութեան միջոցով: Իւրաքանչիւր նոր տեղը, որ պիտի մտնէ նորակալով թագաւորութեան մէջ, կեղրոնական նահանգից իւր կախումն ունենալու շարիով Արմենակի սերունդների ծննդաբանութիւն կազմելուն պիտի նպաստէ: Աւրիշ խօսքերով, իւրաքանչիւր նոր անունը ծննդաբանական աղիւսակում կնշանակէ սկզբնական նահանգին միաւորած նոր տեղը, նկատելի է յայտնի մի երևոյթ, այն է որ նահապետի որդիներ կձեռքակալեն իւրեանց հայրենիքին մերձաւոր երկիրներ, և նոցա իւրեանց անունով կանուանեն: Թոռներն ևս նոյնպէս կվարվին այն երկիրների հետ, որոնք հայրենիքից աւելի հեռու են ընկած: այնպէս որ նահանգը, որքան աւելի հեռու կգտնվի ցեղի սկզբնական հայրենիքից, այնքան նորա ներկայացուցիչը, որ նորան իւր անուն է տուած, աւելի հեռաւոր ազգակցութեան մէջ կգտնվի նախածնողի հետ: Եթէ երկու նահանգ կամ երկու քաղաք կարգով կգտնվին, այն ժամանակը ժողովրդական պատմութեան օրէնքների համաձայն, նոցա մէջ բնակած կամ նոցա շինած պիտի լինին երկու եղբայրները:

Արմենակի մասին մենք առանձնապէս ոչինչ չենք իմանում տարեգրից, բացի նորանից, թէ նա, սարը իւր անունով Արագած անուանեց, որի մէջ մենք մի առանձին նմանութիւն չենք տեսնում:

Արմենակն իւր մահից առաջ իւր իշխանութիւնը իւր որդուն 9) Արամայիսին կտայ, որը քաղաք կշինէ և իւր անունով Արմաիր կանուանէ, Իւր երկրորդ որդուն, Հարային նա կանակեցնէ Արագածից դէպի հիւսիս եղած նահանգում, որից այդ պտղատու երկիրը անուանվեցաւ Հիրակ, Ի հարկէ, Արմաիր և Հիրակ անունների Արամայիսից և Հարայից յառաջանալը բռնի է, բայց մենք աչքից չպիտի թողնենք այն, որ բոլոր աւանդութիւնները մեզ հասած են ոչ թէ ուղղակի հայկական, այլ ասորի ազգիւրներից, որտեղ փոփոխութեան են ենթարկված: Արմաիրը յայտնի էր նաև Պաղոմէոսին Աբա--ւ-է-ձեով, Գալով Հիրակին, նահանգն այս անունը ստացել է Հիրակներից, ժողովրդից, որոնք Պաղոմէոսի, Սորաբունի և Ցակիսոսի խօսքով, կապրէին հիւսիսային Վովկաստում և յաճախ արշաւանք կանէին Հայաստանում, որտեղ նոցա մի մասը երեւի մնացած է ապրելու: Հիրակ անունը վրացի վերջաւորութեամբ (Հորագեայ) պահպանված է մինչև մեր ժամանակը, թիւրքական հոգերում Աարաշայ և Արիաշայ գետերի մէջ, ուր և կգտնվէր հին Հիրակը:

Սակայն Հայաստանի գլխավոր գետը, որ կանցներ առհասկան նա հանդի մեջով, և որի ափին շինված էր արդեն Արմաիր քաղաքը, զեռ ևս առանձին անուն չունեիր։ Նա պիտի սպասեր Արամայիսի 15) Արաստ թոռի ծնվելուն, որ կարողանար իր Արասի անունը ստանալ։ Մենք գիտենք, որ Յոյները այս գետը Արաքս կանուանէին, և մեր կարծիքով այս ձևը աւելի հին է քան թէ հայկական Արասի ձևը։

Հայերը, իւրեանց լեզուի կանոնների համաձայն, փոխ առնված բառերի մէջ սովորաբար կոկորդային տառից առաջ սուլիչ տառ կդնեն, փոխանակ կոկորդային տառը սուլիչից առաջացնելու։ Այսպէս պարսկերէն բաշ, զենկերէն բակշ, վակշ (գերմաներէն Wachsen), khshi, khshathra, մտնելով հայերէն լեզուի մէջ կդառնայ բաշխ վաշխ, իշխել, աշխարհ ևլն։ Ըստ ամենայն հաւանականութեան, Հայերը գտան Արաքս անունը նորա ափերի վերայ բնակելու միջոցին և փոխած են այն, իւրեանց լեզուի ոգու համաձայն։ Արաքսերէն Բակշի ձևը նոյնպէս մեր կարծիքը կհաստատէ։ Գալով Արաստ անունին, նա ոչ մի կերպով չէ կարող Արաքսի վիպանուն լինել, քանի որ վերջը առամնային տառը ունի, Նթէ այս անունը աւանդութիւնների մէջ որևէ իցէ նշանակութիւն ունէր, այդ կարող էր վերաբերվել միայն այն անունին, որ տուած են Հայերին յետագայ Ասորեստանցիները պարսկական արձանագրութիւնների մէջ։ Նոքա Հայերին Ուրաստու կանուանեն հին Աւարտու անունի փոխանակ, բայց որովհետև հին յիշատակարաններում Աւարտու ձևն ևս կոպտահի, յետագայ արձանների մէջ ևս կար համապատասխանող Արաստու ձևը, որ մօտ է Արաստ 14) անունին։ Այնուհետև շուտով Արամայիս կմեռնի, տալով իւր իշխանութիւնը իւր 12) Ամասիա անդրանիկ որդուն։

Ամասիան ունէր չորս որդի. Արաստ, Գեղամ, Փառոն և Յուակ։ Արաստ, իւր գործը կատարելով, այսինքն Արաքսին անունը տալով կանհետանայ աւանդութենից։ Իւր հօրը կյաջորդէ Գեղամ։ Սորա մասին ներքև պիտի խօսվի։ Գալով 15) Փառոնին և 17) Յուակին, նոցա անունները ստեղծված են երկու քաղաքի կամ երկու գիւղի, Փառախոտ և Յուակերտ անուններ բացատրելու համար, որոնք Մեծ Արարատի ստորոտներում կգտնվին։ Բայց այս երկու անունները, ըստ ամենայն հաւանականութեան, յետոյ կցված են Արմենակի սերունդին, որովհետև Սերէոսի մէջ պահած (եր. 9) աւանդութեան ուրիշ խմբագրութեան նոյնիով, գործը մի փոքր ուրիշ կերպով է եղած։ Դամասկոսից, կասէ նա, փախաւ Արրահամի աղախին Մարսեակ և բնակեց Այրարատեան հովիտում։ Այստեղ ծնաւ երեք որդի, որոնցից անդրանկին Փարսի կանուանէին։ Նորանից

14) Kiepert, Monatsber. 1869. S. 226. եւս Շարհէլին (Eranische Alterthumskunde, I. S. 733) այս անունը կը շեղեն Արաստա հօր maidhyōmāo Չոուաւորի առաջնորդական պատմութենից։

նաև տեղը իւր անունը ստացաւ Փարսխոտ: Այստեղում բնակիրը վնասված է և նորա մնացորդ որդիների անունները բայ են թողված:

Ամասիան ոչինչ արժանայիշատակ գործ չէ արած: Բացի նորանից, որ նա իւր անունով սարը Մ-ի անուանեց, թէև մեծ նմանութիւն այստեղ ևս չենք գտնում: Սերէոսի մէջ (նոյնտեղ) ուրիշ տեսակ կիսօսվի այսինքն թէ Ս-ի սարը իւր Մ-ի անունը ստացած է միւսնոյն վերոյիշված Մարսեակից: Այս երկու նմանութիւններն արժեն մին միւսին:

Պէտքէ նկատել, որ Հայերը Մասիս բառը յոգնակի կհօլովեն, թէև անհասկանալի է: Թէ ինչի միայնակ գաղաթը կարող է իւր մէջ բազմութեան գաղափար բովանդակել: Արաք անունն ևս յոգնակի կհօլովեն որովհետև տառը Հայերի մէջ յոգնականացուցիչ է: Դնենք թէ Հայաստանի սահմաններում գտնված տեղերի անունների մէջ, բառի վերջ տառ լինելով, լեզուի յատկութեան համաձայն կարող էր ստիպել յոգնակի հօլովելու բառերը: Բայց հայկական մատենագիրների ակնհայտ սխալն այն է, որ նորա յոգնակի թուով կհօլովեն նաև օտարական քաղաքների անուններն ևս: Երոնք տառով կվերջանան օրինակ Թէֆլէ և Պոլէ վերջաւորված քաղաքները օրինակ Թէոդոսիօպոլիս և ըն:

(Վերջը Դ-ն անգամ) . .

Ս. Տ. Գ.

ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ.

(«Արարատ» 1880, յունիս):

Դպրոցական կեանքի առանձնապէս յատուկ երևոյթն է լաւագոյն աշակերտների հսկողական կարգը: Արդեն ասացինք թէ աշակերտները վայելուամեն լիովին ազատութիւն: Բայց անդլիացիների կարծիքով, խոհմարաբ օգուտ են քաղում այս ազատութեանից միայն այն մանուկները, որոնք դպրոցի մէջ անցուցել են մի երկու տարի: Դպրոցներում չկան ոչինչ վերականգնելու ուստի և բարձր դասարանների լաւագոյն աշակերտները մօնիաօրներ, պարտաւոր են հսկել որ դպրոցի կարգն ու կանոնը ճշգիւ կատարեն փոքրիկ աշակերտները: Նորա պարտաւոր են նայել փոքրներին, որ չլսեն, աղաղակ չհանեն, փողոցները քար չձգեն, գինեւուն չմտնեն, չծեծեն իւրեանց թոյլ ընկերներին, մի խօսքով ոչ մի կերպով չքանդեն դպրոցական կանոնները: Այս կարգն աւելի վատ կողմեր ունի քան թէ լաւ: Փոքրներին նայող, շատ անգամ և խստիւ պատժելու իրաւունք ունեցող, իսկ քանի մի ուսումնարաններում մինչև իսկ մարմնաւոր պատիժ տուող, երիտասարդը յափշտակվումէ յաճախ իւր պարտաւորութեամբ և խանգարումէ իւր բնաւորութիւնը: Նորա մէջ զարգանումէ սնապարծութիւն, բիրա բնաւորութիւն, պաշտօնական, իշխողական վարմունք և սեր դէպի բնաւորութիւն: Տասն և վեց տասն և եօթն տարեկան երիտասարդները շատ հազիւ են ունենում ողջմտութիւն և փորձառութիւն: Դ